

1. 1936-1939 ondorengo erbesteaz ikuspegi orokorra

Josu Chueca, (EHU-UPV) UEUko Historia Saila

1.1. ERBESTERATZEA NOIZNAHI

Sarri askotan, Espainiako estatuaren historian erbesteratzeak gauzatu izan dira. Hainbat abagune politikotan, gudetan eta borrokaldietan suertatu diren garaituek zein disidenteeek mugaz harantz jo behar izan dute behin baino gehiagotan. Erdi Aroan edo Aro Berrian batasun eta betibatekotasun erlijioso politikoa sustatzea helburu zuten indarrezko kanporatze masiboak ahanzi gabe, gizaldi garaikideak latzenak izan dira garaituak indarrez kanporatzeko joerari dagokionez.

1808-1814 bitartean suertatu zen Independentzia Gerra delakoaren ondorioz, liberalak eta frantsestak atzerriratuak izan ziren legez, Karlistaldiak zirela-eta, Karlos V.a zein VII.a erregeen nahien partaideek patu bera jasan zuten. Seiurteko demokratiko deiturikoa amaitu zenean, 1874az geroztik, korrante eta erakunde ezkertiarretako bazkideen erbesteratze-aroa zabaldu zen. Izan ere, hortik aitzina, errepublikanoek, anarkistek eta geroago, baita sozialistek ere, une desberdinetan, mugaz bestaldera jo behar izan zuten burua salbatzarren. Hala eta guztiz ere, aurrekari horiek guztiak izan baziren ere, atzerriratze-mugimendurik handiena eta, bere iraupenaren aldetik, luzeena, 1936-1939ko Gerra Zibilaren ondoriozkoa dugu.

1.2. 1936AN HASI ZEN ERBESTEALDIA

Oso ohikoa izan da 1939. urtean bertan, hau da, gerraren bukaera militar zehatzean, mugimendu horri hasiera ematea, baina askoz egokiagotzat jotzen dugu 1936ra eramatea haren abiapuntua. Izan ere, Molak, Sanjurjok, Francok eta enparauek urte horretako uztailean jo zuten estatu-kolpea eta jarraian, lehen uneetatik, erbesteratzeak abiatzen hasi ziren. Azaldu diren testigantza ugariren bitartez, ondo dakigu, faxisten matxinada gauzatutakoan, ehunka iheslarik mugaz bestaldera jo zutela babes edo aterpe bila.

Gerra-fronteak egituratzen ari ziren bitartean, etsaien esparruan gelditu zirenak alde egiten saiatu ziren, hala nola eskuindarrak Madriletik zein Kataluniatik, edo, alderantziz, ezkertiarrek militar matxinatuek kontrolpean zituzten Zaragoza, Nafarroa, Galizia bezalako eskualdeetatik. Gerrak finkatu zituen bi aldeetan, nazionalenean zein errepublikanoenean, izan ziren jokabide errepresiboetatik alde

egiteko, ahal izanez gero, erbesteko bidea hartu zuten asko eta asko, 1936ko udan bertan. Dena den, garaile suertatu zirenen aurreratze militarrek hauspotu zituzten lehen erbesteratze masiboak, herriak ia-ia osorik, milizianoen multzoak, haurrak eta helduak, hitz gutxitan esanda, klase guztietako jendea kanporatuz.

Bidasoako frontetik matxinatuek burututako aurrerapausoak zirela medio, Irun izan zen lehen hiria bere osotasunean hustu egin zena, Hendaiaiko nahiz Behobiako zubietatik, Frantzia aldera jotzeko. Gerra hasi zenetik, jende-irteerarik handiena izan zen. Estreinako exodo handia izan zen, gudaren ondorioz suertatuko ziren beste hainbaten aitzindari zuzena: milizianoez gain, emakumeak, haurrak, langileak, intelektual zein eskolagabeak, gizarte-esparru guztietako partaideek mugaz bestaldean laketu behar izan zuten, militar matxinatuek zekartzaten gerra era ankerretatik alde egiteko.

Atzerrirantz joan zen bigarren jende-uholdea, Ipar Fronteko Bizkaiaren aurkako erasoaldiaren eraginez gertatu zen. Jakina denez, 1937ko martxoaren 31z geroztik, frankistek oldarraldi hori garatu zutenean, egundoko indar-erakustaldia egin zuten, artillerian eta hegazkinerian zuten nagusigoa erabiliz. Horren ondorioz, airetik egindako bonbardaketek milaka umeren deserriratzea ekarri zuten. Bizkaiko itsas portuetatik Frantzia aldera zein Belgikara, Britainia Handira eta Sobietar Batasunera jo zuten ontzien bitartez, haurren erbesteratze berezi hori gauzatzeko. 20.000 umek baino gehiagok sortetxea lagata, gerrak iraun zuen bitartean bakea izan zuten erbestean (Legarreta, 1986; Goitia, 1991; Alonso, 1998; Sierra, 2009).

Gehienak gudaren amaierarekin itzuli baziren ere, Sobietar Errepublika Sozialisten Batasunera (SESB) joandako aunitzek diktadura frankista indarrean egon zen bitartean luzatu behar izan zuten deserriratze hori. Umeendako eraturiko koloniak, ikastetxeak zein barnetegiak Frantziako estatuan kokatu zituzten batik bat. Baina, era berean, esanguratsuak izan ziren Britainia Handikoak, Belgikakoak eta SESB urrunekoak. Haurren exodo hori, Ipar Frontea oso-osorik frankisten esku gelditu zeneko aitzindari zuzena suertatu zen. Izan ere, Bizkaiko, Kantabriako eta Asturiaseko portuetatik ere, milaka milizianok alde egin behar izan zuten 1937ko irailean eta urrian, frankistek zekartzaten mota guztietako zigorretatik alde egiteko.

Errefuxiatuen hurrengo joanaldia, urtebete beranduago, errepublikanoek Aragoi Garaia galdutakoan suertatu zen. 1938ko martxotik ekaina bitartean, milaka soldaduk eta Cincako haraneko herritar askok Pirinioez bestaldera jo zuten, Lafor-tunada, Parzan eta Bielsa bezalako herriak hustuz. «Bielsako poltsa» deitu zuten hura, ihes jendetsu horren bitartez desegin zenean, 24.000 erbesteratu gehiago Frantziaratuak ziren, Aragnouetik eta Arreautik hain zuzen ere (Association Memoire Collective en Bearn, 1995; Ripoll, 2005). Horietatik asko, Perpinyan barrena Kataluniara itzuli ziren, hor zegoen armada errepublikanoan berriro ere parte hartzeko. Baina jakina denez, lurralde horretako frontean, Kataluniakoan beraz, Ebroko gudaldia zela medio, Errepublikaren patua behin betiko erabaki izan

zen. Ibai horretako bi aldeetan, 1938ko uztailearen bukaeran, armada errepublikanoak buruturiko erasoaldia frankistek deuseztatu zuten eta Juan Negrin gobernu-buruak egindako proposamena —bake-eskaintza, Nazioarteko Brigadak gudatik aldaratzea— biltzen zuena ez zuten aintzat hartu faxistek, Katalunian barrena aurreratu ahala, Bartzelona eskuratzea gero eta hurbilagoztat jotzen zutelako.

Izan ere Katalunia osoaz jabetzeko azken oldarrari, 1938ko abenduaren 23an ekin zioten. Gabonak izan arren, beren burua «gurutzatu»tzat jotzen zutenek, Lleidatik Tarragona erasotu zuten Juan Yagüe eta Jose Solchagaren aginduetara. Aipatutako hiri hori bereganatu ostean, iparraldera jo zuten, Bartzelona bera eta Girona hiriburuak eurenganatu ez ezik, ekialdeko Pirinioetako mugak ere eskuratzeko. Berehala bete zituzten helburu horiek eta Bartzelonara frankistak hurbiltzea eta 1939ko urtarrilaren 26an bertaratzea, erbesteratze jendetsuenaren akuilu zuzena izan zen.

1.3. BETIKO ATZERA-EGITEA ETA FRANTZIAKO HARRERA

Gertaera horiek zirela medio, jendetza ikaragarriak errepideetara eta trenbideetara jo egin zuen, Gironan barrena, Pirinioetako mugetara iristeko asmoz. Bartzelonan, ordura arte, zeuden hiru gobernuak, Negrinek gidatzen zuena, hau da, Espainiakoak, Lluís Companysen Generalitatekoak eta Eusko Jaurlaritzaren ordezkariak, Jose Antonio Agirrek zuzendutakoak, hiriburu hori laga zuten, erbesteratze masibo horren lekuko eta protagonista zuzenak izanik. Figueresko gotorlekuko zalditegian burututako Gorteen azken bilkura, buruzagiek eta ordezkari errepublikanoek egindako azken ekimen instituzionala izan zen. Bilera burutzeko erabilitako tokia, hots, mugatik gertuen zegoen azken kaserna eta ordezkarien parte-hartze apala, hortxe bildutakoan porrot hurbilaren seinaleak ziren. 60 diputatu inguru elkartu ziren, ordurako ibiltari bihurtuta zegoen Parlamentuko azken bileran, bonbardaketen oihartzun pean eta frankistak burutzen ari ziren oldarren ikaraz. Hortik gertu, mugetara hurbiltzen ari zen jendetza gero eta arazo latzagoa bihurtzen ari zen Frantziako gobernuarentzat, honek ez baitzuen gizatalde hori bere lurraldetik igarotzerik nahi (Zugazagoitia¹, 1977; Dreyfus, 1999; Cubero, 2004; Zenbait egile, 2000).

Abagune horretan, Espainiako Kanpo Arazoetako ministroa zen Julio Alvarez del Vayok bere homologo frantziarra zen Georges Bonnet jaunari eskatu zion, 150.000 zibil, hau da, umeak, emakumeak, adineko jendea... Frantzian sartu ahal izatea. Baina, alferrikako eskaera suertatu zen. Ezezkoa jasotzearekin batera, Edouard Daladierrek gidatzen zuen gobernuak mugak itxiarazi zituen eta makina bat tropa, jendarmeria eta guardia errepublikanoa, bidali zituen muga-bideak eta pasabideak zaintzeko. Erbesterantz zihoazen milaka lagun horien aurkako hesia gogortzeko.

1. Zugazagoitia, J. (1940): *Historia de la guerra en España*, Buenos Aires, berrargitaratua Parisen 1968an, eta Bartzelonan 1977an *Guerra y vicisitudes de los españoles* izenburuarekin.

Jarrera horrek bat egiten zuen Frantziako agintariek zuten Espainia frankistarekiko hurbiltasun-politikarekin. Izan ere, orduan Burgosko gobernuarekin izaten ari ziren elkarrizketak: Frantziatik Leon Berardek eta Espainia aldetik Francisco Gomez Jordanak egindakoak, Francoren gobernuaren onespena gauzatzeko. Era berean, bat egiten zuen komunikabide frantziar ugari burutzen ari ziren erbestertzeaz zeuden errepublikano horien kontrako kanpainarekin. Egunkari horien arabera, mugetara hurbiltzen ari zirenak «gaizkileak», «gizateriaren hondarra», «jendaila» eta antzekoak ziren eta 1938az geroztik, indarrean jarri zituzten dekretuak, Frantziatik uxatu behar zituzten «indesirables» edo gizatxar direlakoan artean, peto-peto sartzen ziren. Hori dela-eta, Frantziaratzuz gero, merezi zutena zen atxilotzea edo beste lurralde batzuetara kanporatuak izatea.

Azken batean, milizianoen eta populazioaren segizio jendetsuak larri-larri gauzatu zuen «Retirada» deiturikoa baita «Fraternité, Egalité, Liberté» —Anaitasuna, Berdintasuna, Askatasuna— lelo duen Errepublikara barneratzea ere. Eten-gabeko bonbardaketek zanpatu zituzten, triskantza latzak burutuz, mugatik gertu zeuden Figueres edo Puigcerda bezalako herriak eta ingurukoak. Bestalde, muge-tako pasaguneetara iritsitakoan, gobernu frantziarrak agindutako muga itxierak jendetza ikaragarria hortxe bertan metatzea ondorioztatu zuen. Egoera nekeza bezain latza sorraraziz: alde batetik, frankistak orpoz orpo zituzten, eta bestetik hesiak erabat itxita zeudela, jendarmeez, soldaduez eta «spahi» deitutakoek ezinezkoa egiten zuten muga horiek gainditzea.

Hala ere, egoera horrek ez zuen gehiegi iraun. Larrialdiak derrigortuta, Frantziako agintariek amore eman behar izan zuten eta, urtarrilaren 28an, baimendu zuten emakumeak eta haurrak igaro ahal izatea. Era berean, egun batzuk beranduago, otsailaren 5ean, milizianoei ere, zabaldu zieten muga. Hori dela-eta, Le Perthusen, Aresko lepoan, La Vajolen eta Cerbere aldean, metaturiko jendetza, nola edo hala, hasi zen jaisten Prats de Mollora, Mont Saint Luisera, Arles-sur-Techera edo Perpinya aldera.

Muga zeharkatutakoan, jendarmeez milizianoak desarmatu eta goitik behera miatu ostean, gertuen zeuden herrietako kontzentrazio-guneetara, eta batez ere, hurbil zeuden Argelès-sur-Mer, Saint Cyprien eta Le Barcarèsko hondartzetara eraman zituzten. Leku horietan, hasieran, inongo barrakoirik gabe, hondarraren gainean, hasi ziren sortzen estreinako kontzentrazio-esparruak.

Kataluinatik egindako «Retirada» edo atzera-egite horrek Gerra Zibilaren erre-fuxiatu kopururik handiena sorrarazi zuen. Ikertzaileek eta historialariek azaldu dituzten zenbakiak, nahiko aldakorak ditugun arren, guzti-guztiek azpimarratu dute, gerra horren ondorioz izandakorik itzelena izan zela, 500.000 gizaki inguruk alde egin baitzuen. Ildo honetatik, ontzat eman ditzakegu, une desberdinetan, Javier Rubiok eta Juan Bautista Vilarrek eman dituzten zenbakiak, gerra osoan zehar izan ziren irteera masiboak biltzen dituzten honako hauek alegia (Rubio, 1977; Vilar, 2006):

1. Gipuzkoako kanpaina zehar (1936ko abuztu-irailean)	15.000
2. Ipar Frontean (Bizkaia, Kantabria, Asturias) frankistek egindako erasoaldia (1937ko ekain-urrian)	160.000
3. Aragoi Garaiko ebakuazioan (1938ko apiril-ekainean)	24.000
4. Kataluniatik atzera-egitean (1939ko urtarril-otsailean)	470.000
5. 1936-1939 bitartean egindako atxilotuen trukeak	40.000
6. Madrildik-Levantetik egindakoak (1939ko martxo-apirilean)	15.000
Guztira	724.000

Zailagoa dugu jakitea, erbesteratu horietatik zenbatek eta zeintzuek eutsi zioten euren deserriratzeari, Gerra Zibilaren bukaeraz edo II. Mundu Gerraren amaieraz, 1945az haruntzago. Izan ere, gobernu frantziarrak bultzaturiko aberriratzeko azkar eta masiboen aldeko politikak jarraipen oso zabala izan zuen. 1939ko otsailetik uztaila bitartean bereziki, konboi ugariren bitartez, milaka errefuxiatu Hendaiaratu zituzten, Espainia frankistara bueltatzeko². Gerra amaitu bezain laster, erbesteratuen multzoa 450.000 lagunekoa zen eta, horietatik, 430.000 inguru Frantzia kokaturik zeuden. Behin betiko erbesteratuen kopuruari dagokionez, 1944ko abenduan, egindako kalkuluen arabera, 162.000 izatera iristen zen. Horietatik gehiengoak Frantziako mugen barnean jarraitzen bazuen ere, hainbat errefuxiatu talde mardul, Mexikon, Argentinan, Uruguain, Venezuelan edo SESBen hurrenez hurren bilduak ziren.

Miloi-erdi baten inguruan zenbakitu zituzten mugaz bestaldera orduan joandakoak. Euskaldunei dagokienez, 40.000 eta 60.000 arteko zenbakiak azaldu ohi dira, geroago egindako txostenetan. Kopuru horien munta zehatzari buruzko eztabaida aparte lagata, jakina bezain eztabaidaezina da zer-nolako politika garatu zuen Frantziako gobernuak horien guztien aurka. Izan ere Edouard Daladier gobernuburua eta Albert Sarraut barne-ministroa, ahalik eta errefuxiatu gehien Espainiaratzen saiatu ziren, baina hori gertatzen ez zen bitartean, kontzentrazio-zelaietan sartzen jarraitu zuten.

2. Gure liburuan *Gurs, el campo vasco* (Chueca, 2007) landu genuen zelai honetatik gauzatu zen «itzulera-irteera operazioa». Paueko artxiboetan zein Euskal Nazionalismoaren Agiritegian ugari dira horren gaineko agiriak. 1939ko ekainean egindako estatistika batek argi eta garbi uzten du: Espainiaratuen kopurua handiena (747) den arren, Frantziako beste herri batzuetara (Tolosa, nekazari-landetara, Landetara, La Roseraiko ospitalera...) joandakoak beste hainbeste izan ziren. Horiei gehitu behar zaizkie, Amerika aldera ontziratutak. Dena zailtzeko, askotan nahiz eta helmuga bat azaldu beraien fitxetan, beste leku batera joan ziren. Ameriketara iritsitako askok, kontzentrazio-zelaietatik ateratzeko, Frantziako hainbat herritara zihoazela esan zuten. Ikus honetaz, «Campo de concentración vasco de Gurs. Relación nominal y resumen estadístico de los individuos salidos de este campo desde su fundación hasta el 30 de junio de 1939», Abertzaletasunaren Agiritegia (GE-551-1).

Zenbakiak zenbaki, 200.000tik gorak uxatu zuen Espainiaratzearen aukera. Hori dela-eta, horientzat atondu behar izan zituzten agintari frantziarrek kontzentrazio-zelai berriak, Agden, Bramen, Rivesaltesen... 1938az geroztik, indarrean zuten desbideratze errepresiboari eutsiz. Latzena etortzekoa bazen ere, gogortze errepresibo gero eta nabarmenagoa zen Daladierrek eta Reynaudek gidaturiko gobernuen garaietan, 1938-1940ko tartean, alegia. Alde batetik, dekretu batzuen bitartez, zigortu nahi zuten «indésirable» edo zitalen gizarte multzoa nabarmen zabaldu zuten bide batez juduak, komunistak eta beste herrialdeetatik iritsitako erre-fuxiatuak zanpatzeko asmoz. Bestetik, Espainiatik alde egindakoentzat ugaritu zituzten kontzentrazio-esparruak gero eta latzagoak bilakatu ziren, han egondako askoren testigantzek adierazi duten legez.

1.4. ERBESTERATZE OROKORRA ETA BETIRAKO

Iragankorra ala behin betikoa, erbesteratze hori, orduko Espainiako gizartearen isla zuzena izan zen. Askotan, baliteke gehiegitan, erbesteratuen artean gailentzen ziren buruzagi politikoak zein intelektualak egotea azpimarratu dute. Dena den, erbesteratu gehienak, langileak, nekazariak edo industria-arlokoak genituen. 1931ko konstituzio errepublikanoaren lehen atala ontzat joz, «klase guztietako langileek» osaturiko «Errepublika»k gorpuztu zuen 1939ko indarrezko migrazioa. *L'Illustration*eko berriemaile berezia zen Jean Clair-Guyotek klaseen arteko bat-egite horretaz oso argiro idatzi zuen, Le Perthusetik: «Espainiarrek Frantzia aldean burutu duten exodoak, hartu duen muntarengatik, irudiezina da. Herri oso bat doana da: aberatsak, pobreak, burgesak, merkataria, nekazariak, beharginak, herri administrazioakoak, armadakoak, zama-animaliekin, gurdiekin, autoekin, gerra-tresnekin nahastuta...»³.

Erbesteratze hori hain masibo eta orokorra izateak adierazten zuen, alde batetik, frankisten ankerkeriarekiko izua, baina era berean, alde errepublikanoak ordurako barneratuta zuen behin betiko porrotaren sentimendu itzulezina. Izan ere «Retirada» edo atzera-egitea Kataluniatik abiatzearekin batera, Errepublika hilzorian zegoen. Gainbehera eta zatituta ikuspegi militarretik baita politikotik ere. Egoera tamalgarri horren adibide esanguratsua dugu, Errepublikako buruzagi gorenen erbesteratzea bera. Dakigunez, Manuel Azañak, Juan Negrinek, Lluís Companyssek eta Jose Antonio Agirrek, Figueresen izandako azken saio parlamentarioa burutu ostean, muga aldera jo zuten. Bide berdintsuetatik, La Vajoletik abiatzen diren bidexketatik hain zuzen ere alde egin zuten. Baina, muga zeharkatutakoan, bereizi zituzten hurrengo helmugak, baita euren jokabideak ere. Izan ere, Frantziaratu bezain laster, norabide desberdinak hartu zituzten: Agirrek eta Companyssek, elkarrekin, mugatik urrunduz, jarraitu zuten bitartean, gobernuburua zen Juan Negrin,

3. «La tragédie espagnole. Sur la frontière des Pyrénées», *L'Illustration*, 2007. zk., 1939ko otsailaren 18an.

Manuel Azañarengandik eta Diego Martinez Barriosengandik banandu zen, La Vajolera itzultzeko. Jarrera horiek islatzen zituzten buruzagien artean, gerra-bukaerari buruz, zeuden estrategia eta ikuspegi desberdinak. Azañaren dimisioak argi utzi zuen bere behin betiko porrotaren sentimendua eta ezintasuna. Negrinek, ordez, bere leloari «Eustea irabaztea da» atxikia, oraindik pentsatzen zuen, armada errepublikanoak borrokan jarraituz gero, eta nazioarteko testuingurua lagun, egoerari buelta eman ziezaioketela. Beraz, erbesteko urte luzeetan zehar izan ziren zatiketak eta elkarren arteko tirabirak jadanik agerian zeuden.

Madril oraindik errepublikanoen esku zegoela, Frantziako gobernuak frankistena onartzeak areagotu zuen galeraren sentimendua. Baina, Espainian gerra galtzear zuten arren, Francoren erregimena Europako zurrumbiloan sarturik, laster eroriko zela pentsatzen zuten askok. Komunistak, esate baterako, Negrinekin bat eginik nola edo hala gerra jarraitzearen alde zeuden, lehertzearen antzematen ari zen II. Mundu Gerrak erregimen faxista guztiak, Espainiakoa barne, deseginen zituela-koan. Beste askok, ordea, etorkizun politikoari erabateko ezkortasunez begiratzen zioten. Bazuten argudiorik horretarako: Alemania eta Italia, gero eta lotsagabeago zebiltzan eta ez zituzten beren asmoak ezkututzen. Dagoeneko Austria irentsita zuen Alemaniak, Britainia Handiarekin eta Frantziarekin sinaturiko 1938ko hitzarmenak tartean zirela; germaniarrek gero eta nabarmenago erakusten zuten berrindartze politiko-militarra. Espainiako estatu frankistari zegokionez, 1939ko otsailerako —Gerra Zibila amaitu baino bi hilabete lehenago— frantziarrek eta britainiarrek jada onetsita zuten eta Errepublikari bizkarra emanda, enbaxadoreak bidali zituzten Burgos aldera, Francoren gobernuko hiriburura alegia.

Alde errepublikanoan zeuden ikuspegi eta desadostasunei aurre egin behar izan zieten mugetara hurbildu ziren milaka iheslarik. Tropa frankistak atzetik zetozelarik, Espainiara bueltatzea edo erbesteratuen bidetik jarraitzea izan zuten lehian muga zeharkatu bezain laster. Testuinguru horretan, komunikabide frantziar ugarik baita politikari eskuindarrek ere indartu zuten euren kanpaina, Frantziaratzan ari zirenak ahalik eta azkarren berriro Espainiaratuak izan zitezten. Erreportaje eta prentsa-artikuluekin, parlamentuan egindako interpelazioen bitartez, gerra abiatu zenetik errepublikanoen aurka erabili zituzten ohiko irainak —«zitalak» «gorri lanjerosak» «erretiran datozen hiltzaile aldrak» «eraiketaren armada» etab.— berriro ere areagotu ziren. Mugaz bestaldera iristea, beraz, ez zen izan askatasuna eta harrera abegikorra dastatzea.

1.5. MUNDUAN ZEHAR. ERBESTERATUEN PATU DESBERDINAK

Goi-mailako politikariek Frantzian barrena mugitzeko aukera izan zuten bitartean, armada osatzen zuten milaka miliziano ohiei, txarrantxez inguraturiko hondartzetan barneratzea baino ez zitzaizen eskaini. Beste garai batzuetan erabilitako preso-zelaiez gain, berehala martxan jarri zituzten agintari militar frantziarrek beraiek

izendaturiko «harrera-esparruak», gainerako guztiek «kontzentrazio-esparruak» zehatz-mehatz deiturikoak, alegia. Azkar oso, milaka errefuxiatu horiek gordetzeko atondu zituzten gune horiek, Argeles-sur-Merekoa, Saint Cypriengoa eta Le Barcareskoa, jendez gaindituta zeuden. Orduan barneratu ziren jende multzoen kopuruen inguruan zenbaki desberdinak ditugun arren —77.000tik 43.000ra Argelesen; 72.000tik 95.000ra Saint Cyprien; 30.000tik 13.000ra Le Barcaresen—, esparru horietan pairaturiko jende-metaketa lekukoek nahiz ikertzaile guztiek beti azpimarratu dute. Kontzentrazio-zelaiak sortu bezain azkar, Pariseko parlamentuan burutu zituzten eztabaiden ondorioz, emandako zenbakiak, alderdi politiko guztiek ontzat eman zituztenak, honakoak genituen:

- 77.000 gatibu Argeleskoan
- 90.000 Saint Cypriengoa
- 13.000 Le Barcareskoan
- 46.000 Arles-sur-Techen eta Prats de Mollongoan⁴

Kontzentrazio-zelai bilakaturiko hondartzetan gauzatu zen egundoko jendez-gainezkatze horrek behartu zuen beste zelai batzuk irekitzea. Horrela, militar frantziarrek aginduta, Bram, Gurs, Septfonds, Le Vernet d’Ariege, Age, Rivesaltes, Rieucros martxan jarri zituzten, Roussilongo zelaiak, neurri batean, husteko eta barneratuta zeuden masa horiek errazago menderatzeko. Fagalde eta Menard militarren aginduetara, aspaldidanik erabilitako hainbat zelai, Le Vernetekoa adibidez, berrerabiltzeaz gain, beste berri batzuk, hala nola Gursekoa, Agdekoa edo Bramekoa, azkar osoz, hutsetik sorrarazi zituzten. Aipatutako lekuetan, goitik agindutako planoak eta ezaugarriak: txarrantzez inguraturik zeuden barrutietan egurrezko barrakoiak, hainbat behin-behineko azpiegitura —sukalde, eritegiak, mintzatokiren bat, komunak...— errepikatu zituzten, zelai bakoitzean 20.000 inguru errefuxiatu barneratzeko.

Hori dena, irtenbide iragankortzat jotzen zuten Frantziako agintariek, aipaturiko errefuxiatuak Espainiaratu edo beste lurralde batzuetara joaten ez ziren arte. Baina, asmo horietatik urrun gelditu zen errealitate hori. Izan ere, askoz denbora gehiago iraun zuten kontzentrazio-esparru horiek. Gehien-gehienak 1945era arte eta hainbat kasutan, Rivesalteskoan esate baterako, 2007ra arte. Izan ere, Bigarren Mundu Gerraren amaierarekin Gursekoa edo Le Vernetekoa itxi baziren ere, Rivesalteskoa behin eta berriro erabili izan zuten 60ko hamarraldian agintari frantsesek, Aljeriatik etorritako harkiak barneratzeko. 1964ko amaieran ematen zuen historia luze horren behin betiko bukaera zettorrela. Baina 1986z geroztik, Frantzian immigrazioaren aurka indarrean jarritako lege berriak —Pasquarena 1986an, Chèvenementena 1997an eta berriki, 2007an, Sarkozyrena, «centre de rétention» edo atxikitze-guneak— behar izan dituzte. Hori dela-eta, Rivesalteskoa 1986-2007

4. *Journal Officiel*, 1939ko martxoaren 3a.

bitartean, berriro ere Frantziatik kanporatu bitartean «paperik gabekoak» eta antzekoak atxiloturik izateko (Marcos eta Marcos, 2009) erabili dute.

Beraz, errepublikanoentzat eta nazioarteko brigadistentzat eratu zituzten kontzentrazio-zelaiak, laster oso, erabili zituzten III Errepublika frantziarrak eta geroxeago Vichyko agintariak «indesirable» zitaltzat jotzen zituzten guztiak barneratzeko. Beraien artean genituen: juduak, Italia faxistatik edo Alemania nazitik alde egindakoak, 1939az geroztik, legetik kanpo jarritako komunistak, baita hor irauten zuten Espainiako erbesteratuak ere. Horrela hazi eta hezi zen «Kontzentrazio-zelaien Frantzia» deiturikoa, txarrantzez eta jendarmez, irmoki zanpaturik zegoena⁵.

Frantziako egitura politiko-militarraren porrotak eragin zuen faxistizazio-tes-tuinguru horretan Espainiatik alde egindako errefuxiatuen aurkako neurriak larriago-tu ziren. Kontzentrazio-zelaietatik, lan-batailoien bitartez, atera zirenak, ipar mugetara edo Maginot lerrora bidali zituzten. Hori dela-eta, geroago, 1940ko erasoaldiarekin batera, armada alemaniarraren Frantziaritzea suertatu zenean, gehienak preso hartu zituzten. Alsaziatik edo Pikardiatik, nahi eta nahi ez, Mauthausengo bide eta helmuga ezezaguna hartu beharko zuten askok, milaka gatibu europarren patuari jarraituz.

Era berean, gerra-frontetik urrun zeuden errefuxiatuek ere erregimen frantziar zaharraren azken zartako errepresiboak pairatu zituzten. Iparraldetik nazien armada-k jotzen zuen bitartean, komunisten, juduen zein kanpotik iritsitako errefuxiatu guztien aurkako paranoia zabalduz joan zen. Frantziako eskuin-muturra aspaldidanik ereiten ari zen talde horien aurkako gorrotoa lege bilakatu zen.

Hori dela medio, sarekadak eta atxilotetak ugaldtu ziren errefuxiatuak zeuden eskualde orotan. Ipar Euskal Herrian, esate baterako, bertako diputatua zen Jean Ybarnegarayk indar handiz hauspotu zituen erbesteratuen aurkako neurriak. Parlamentuan zein komunikabideetan, frankisten mezulari oldarkorrena bilakatu zen, enbaxadore frankista zen Jose Felix Lequericak, eskatzen zuena, hau da, erbesteratuen atxilotzeak gauza zitezen⁶.

Jakinaren gainean egonen zen diputatu garaztarra, 1940ko maiatzaren erdialdean, inolako lotsarik gabe, komunikabideetan aldarrikatu zuenean, laster oso errefuxiatuak kontzentrazio-zelaietara edo Espainiara deportatuak izanen zirela. Izan ere, egun batzuk beranduago, horrelako neurriak hasi ziren hartzen erbesteratuen aurka. «Ligue Internationale des Amis des Basques» LIAB delakoaren egoitza

5. Izendatze horretaz baliatu da Denis Peschansky osatzeko arazo eta aro horren gaineko ikerketarik mardulena: *La France des Camps*. Bere ikerketez gain, beste egile askoren lanak erabili ditu ikuspegi osatu eta ia orokorra plazaratzeko.

6. Ikus gure «Jean Ybarnegaray. Euskaldun aterpea suntsitu zuen faxista», *Argia*, 2.183, 2009ko maiatzaren 10a.

ixteaz gain, hainbat lantokitatik, «Breguet»etik, esate baterako, kanporatuak izan ziren (Larronde, 1997).

Dena den larriena, 1940ko maiatzaren 25az gerostik suertatu ziren atxiloketa masiboak izan ziren. Horien ondorioz, Oloroen, La Roseraieko ospitalean, Donibane Lohizunen, Baionan, Hendaian, baita Landetako herrietan ere zeuden errefuxiatu asko —800 inguru— Gurseko kontzentrazio-zelaira eramán zituzten Frantziako jendarmeez. Horrela, Ybarnegarayk 1936ko irailaz gerostik, Irungo exodoa izan zenetik, eskatzen zituen errefuxiatuen aurkako neurri errepresibo orokorrak gauzatu ziren frankisten pozerako. Azken horiek, Frantziako gobernuak Francorena onetsi zuenetik, horrelako erabakiak etengabe eskatzen ari zirelako (Jimenez de Aberasturi, 1999).

Baina ekimen errepresibo horren oinarrian bere porrotaren zantzua ere zegoen. Izan ere, Reynauden gobernuak armada nazia geldiarazteko zuen ezintasunaren ondorioetako bat gorrien aurkako ehiza bultzatzea bazen ere, bere hondamen militarrek erregimenaren geldiaraztea ekarri zuen. Hori dela-eta, alemaniarrek armistizioa Petainen aldekoen sinarazi zieten bitartean, «France libre» delakoaren partaide apurrak hexagonotik alde egiten saiatzen ari ziren. Esate baterako, Espainiako errefuxiatuak 1939. urtean zehar, Ameriketara joateko erabilitako beste hainbat barkuren artean, «Massilia» bera, 80 inguru diputatuk zein goi-mailako politikariek hartu zuten Bordelen naziengandik alde egiteko eta Frantziako kolonietatik, nola edo hala, borrokari eusteko asmoz.

Euskaldun ugarik, Iparraldekoek zein Hegoaldekoek, beste itsasportuetatik, Donibane Lohizunetik nabarmenki, «Kelso», «Tsratt», «Ettrick» ontzietan Britainia Handira jo zuten. Ekainaren 20 eta 24 arteko egunetan zen, naziak Euskal Herriratu baina hiru egun lehenago. Izan ere hilabete horretako 27an Baionatik eta Miarritzetik desfilatu ostean, Wehrmachtoko soldaduek bat egiten zuten Hendaia mugan beren aliatu frankistekin. Armistizioak erabakitakoaren ondorioz, Vichy eta Alemaniarren menpe zeuden lurraldeen arteko muga-lerroak Ipar Euskal Herria ere goitik behera zatitzen zuen. Donapaleutik Arnegiraino zihoan murrak Lapurdi osoa eta Nafarroa Behereko puska bat nazien menpe utziz. Eskualde horretako ekialdea eta Xiberoa, aldiz, Vichyren menpe gelditu ziren. Dena den, 1940ko abagunean, egoera oso berdintsuak ziren lerro-muga horren bi aldeetan. Alde batetik, Vichyzaleen kolaborazio-politikak berdintzen zuen nazien menpe zeuden lurretako egoera. Bestetik, makisarden zein erresistentziaren ekimenak oraindik eratu gabe zeuden (Esteben, 2007).

1.6. ATERPE BILA ATLANTIKOZ BESTALDERA

Beraz, gerraren sua nonahi pizten ari zen Europa horretan, egoera gero eta zailagoa zuten Espainiatik alde egindakoez. Hori dela-eta, ezusteko irtenbide bat, Ameriketara joatearena aurrez aurre izan zuten hainbatek. Izan ere, aspaldiko joera

emigratzaileari helduz Atlantikoaren bestaldean, arbaso euskaldun askok egin zuten legez, 1936-1939ko erbesteratuek ere jarri zuten halabeharrezko jomuga. Oraingoan, ez zen indianoen ametsak errepikatze baina ederki zekiten Amerikako hainbat herrialdetan oso errotuta zeuden euskal komunitateak lagun izanen zituztela. Gauzak horrela, aitzineko emigrazio euskal-amerikar ekonomikoari beste mota batekoa gehitu zitzaion: 1936-1939ko Gerra Zibilak eragindako erbesteratze politikoa. Kopuru aldetik txikiagoa zen, baina, erbesteratu horien ezaugarri politikoak zirela medio, eragin handia izan zuen itsasoz bestaldean oso errotuta zegoen euskal diasporan.

Baina helmuga berri horietara iristea ez zen batere erraza. Alde batetik, erbesteratuen kopuruak oso handia izaten jarraitzen zuelako. Izan ere Espainiara berriro jo zutenak kenduta, 200.000 lagunetik gora egon zitezkeen Frantzia 1939-1940ko bidegurutzean. Bestetik, horietako askok ez zuten inongo baliabiderik bidaia-txartelak erosteko, eta espedizioak gutxi izan zirenez, garesti zeuden. Gainera, Frantziatik ateratzeko ezinbestekoa zen itsasoz bestaldeko herrietako baimena edo bisa. Auzi horretan, bakarrik Mexikok jokatu zuen eskuzabaltasunez, eta jende guztiari herrialde hartan sartzeko aukera eman zion, inolako salbuespenik gabe. Erbesteratuei sarrera orokorra eskaintzeaz gain, Lazaro Cardenasen gobernu mexikarraren ordezkariak Frantziako kontzentrazio-zelaietan eta errefuxiatuak aterpetuta zeuden hiri nagusietan ibili ziren, jendeari beharrezkoak zituzten izapideak errazten, orduan prestatzen ari ziren espedizioak gorpuzteko helburuz⁷.

Amerikako gainerako lurraldeek —Dominikar Errepublika, Txile, Uruguai, Venezuela eta Argentina—, beren immigrazio-kolonizazio politikaren arabera jokatu zuten. Batzuetan etorreraren aukera zabaldu zuten, baina beste batzuetan sarbidea itxi zieten Europatik joan zitezkeenei, bereziki Espainiatik alde egindako «gorriei». Jarrera horrek baldintzatu zuen, neurri handi batean, erbesteratuen jarria eta kokapena. Mexiko izan zen espedizio aitzindarien eta handien helmuga, eta ondorioz, espedizioak amaitu zirenean ere, berau izan zen etorkin berrien aterperik abegikorrena: 25.000tik gora iheslari iritsi ziren Cardenasen agindupean zegoen estatua. Horren aldean, Argentinara 10.000 heldu ziren, eta beste 5.000 Venezuelara.

Bidaia 1939ko udaberrian bertan hasi ziren, Sètetik eta Bordeletik abiatuta, milaka lagun Veracruzaraino eramane zituztenean *Sinaia*, *Ipanema* eta *Mexique*

7. Mexikok erbesteratuen auziaz izan zuen jarrera eta politikaz, zeharka edo zuzenean, testigantza eta ikerlan ugari ditugu. Orditik hona plazaratu diren lanen artean, aipa ditzagun honako hauek: Fresco, M. (1950): *La emigración republicana española: Una victoria de México*, Mexiko. Fagen, P. (1975): *Transterrados y ciudadanos. Los republicanos españoles en México*, Mexiko. Ordoñez, M. M. (1997): *El Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles: Historia y Documentos*, Mexiko. Ruiz Funes, C. (1982): *Palabras del Exilio*, 4 lib., Mexiko. Zenbait egile (1982): *El exilio español en México 1939-1982*, Mexiko. Salazar, A. eta San Sebastián, K. (1994): *Los vascos en México*, Gasteiz.

itsasontzi mitikoetan. Lehen bidaia, *Sinaia* zamaontziak egin zuen, urte horretako maiatzaren 26a eta ekainaren 14a bitartean. Veracruzera iritsitakoan, milaka lagun zeuden zain, Europatik joandako erbesteratuei harrera beroa eskaintzeko⁸. *Sinaia* Veracruzera iritsi zen egun berean, Bordeletik bigarren ontzia itsasoratu zen, Mexikoko portu horretara iristeko asmoz. Lehenengo bi espedizio hauek *Errefuxiatu Espainiarrak Ateratzeko Zerbitzuak*, erdarazko siglekin deituriko SEREK, antolatu zituen eta bidaiariak hexagono frantziarrear zeuden kontzentrazio-zelaietatik ateratako errefuxiatuak ziren gehienbat

SERE erakundeak antolatutako espedizio erraldoi horietatik aparte, beste hainbat ontzik ere eraman zituzten espainiar eta euskaldun aunitz Venezuelara, Dominikar Errepublikara eta Argentinara. *Bretagne Flandre* eta *Cuba* ontzietan, esate baterako, 200dik gora euskaldun La Guairara iritsi ziren, Venezuelako agintariek Eusko Jaurlaritzarekin hitzartutako baimenari esker (San Sebastian, 1992).

Hain zuzen, Venezuelara iritsi zen espedizioen artean txikiena baina bitxiena izanen zena, kasik gaur egungo pateren bidaien antzekoa egin baitzuen ozeanoan barrena: 1939ko irailaren 6an 17 errefuxiatu Venezuelara arribatu ziren bi ontzixotan, Jose Manuel Odriozolak Baionan martxan jarritako ontziolan eginak. *Donibane* eta *Bigarrena* deitutako itsasontzi horiek Aturriko ontziolan eraiki zituzten. Biek egurrezko kroskoa zuten, eta 14 metro luze eta 2,5 metro zabal ziren. Itsasbaterreko arrantzan aritzeko eginak ziren eta ez ozeanoz haraindiko bidaiak egiteko. Hala eta guztiz ere, Frantziatik alde egin nahian, Baionatik Venezuelarainoko zeharkaldia egiteko prestatu zituzten nola edo hala. Frantziako agintarien aldetik ontziak esportatzeko baimena eskuratu bezain laster, zalantzak alde batera utzi eta aurrera egitea erabaki zuten. 1939ko abuztuaren 6a zen eta Baionako Allées Marines kaitik bi ontzixoak urruntzen ikusi zituzten. *Bigarrena* ontzian, Jose Maria Burgaña mutrikuarra zuten kapitain eta *Donibanen*, Pedro Ruiz de Loizaga zihoan ardura berarekin. Hiru egun behar izan zituzten Kantauri itsasoa atzean lagatzeko, arrantzaleen ohiko guneak eta merkataritza-ontziak saihestuz, Europatik urruntzen joan ziren. Bi asteren buruan behin-behineko lehorreratzea egin zuten Dakarren. Burgaña kapitainak zehaztasun osoz izkiriatu zuen legez: 3.242 milia eginak zituzten ordurako, 13 egun eta 10 ordutan, orduko 6,97 miliako abiadurarekin, hain zuzen.

Hortik aurrera, Atlantikoa bere handitasunean. Ordura arteko arrantza ugalduz joan zen eta barkuek, nahiz eta matxura pare bat eduki, eutsi egin zioten beren eginbeharrari. Amerikatik Europatik baino gertuago zeudela, irratien bitartez jakin zuten irailaren lehenean Alemaniako armada Polonian sartzen ari zela, eta horrekin, iragarrita zegoen Mundu Gerra hasi zela.

8. Ikus, itsasontzian egindako *Egunerokoaren* faksimilea: *Sinaia, Diario de la Primera Expedición de Republicanos Españoles a México*. Alcalá, 1999.

Hortik gutxira, Tobagoko itsasertzetik igaro ostean, Amerikako lurretan lehorreratu ziren, Rio Caribeko badian. Venezuelan zeuden, eta Cumanatik barrena, bi egun geroago euskaldunendako portu ezaguna izan den La Guairara iritsi ziren Burgañaren marinela. Euskaldunek denboran atzera egin zutela zirudien, Caracaseko Errege Konpainiaren XVIII. mendeko belaontzien garaietara. Baina ez zetozen merkataritza-lanetan, bizitza berri baten bila baizik. Eta horretarako ez zen nahikoa venezuelarren oniritzia izatea, lanean aritu beharko ziren ahal zen lantokian. Ez zen erraza suertatu. Izan ere, Burgañak eta bere lagunak arrantzatik bizitzeko hainbat ekimen martxan jarri zituzten, baina porrot egin zuten, eta Caracasera jo behar izan zuten bestelako lanei ekiteko⁹.

Beste espedizio batzuk ere abiatu ziren Frantziatik Ameriketara. Esaterako, euskaldunen bi txalupak itsasoan barrena zebiltzan egunetan, *Winnipeg* barkuak Txileraino eraman zituen 2.000 errefuxiatu, Pablo Neruda poeta ezaguna —eta orduko diplomazialari txiletarra— oztopo guztien gainera hori lortzeko tematu zelako (Calle eta Simon, 2005). Baina Bigarren Mundu Gerra zela-eta, premia gero eta handiagoa zegoenez, bidaiak zaildu egin ziren. Frantzian bai Vichyko agintariak, bai Gestapokoak, eta baita polizia frankista ere, saiatu ziren ekimen horiek oztopatzen. Marseilla «eskualde libreko» —hala deitzen zioten Vichyko gobernu kolaboratzailearen pean zegoen lurraldeari— porturik garrantzitsuena eta ateraleku bakarra bilakatu zenean, polizien eginahalak bideratu ziren handik ateratzen ziren espedizioak abortatzera eta politikari ezagunen aurkako atxilotetak burutzera. Ezaguna izan zen euskaldunen artean, Rafael Picabea, diputatu ohiari gertatutakoa: *Alsina* barkura igotzen ari zenean, Argentinara joateko, jaitsarazi eta atxilotu egin zuten¹⁰. Bestalde, barku horrekin jazotakoak ederki islatu zuen zer zailtasun zeuden 1940ko bukaeran askatasunerako bidaiak egiteko. Izan ere, 60 egun Marseillako kaietatik atera ezinik egon ostean, Dakarrera iritsitakoan, britainiarrek berriro geldiarazi zuten, bandera frantziarra zuenez, *Navigation Act* delakoa baimentzen ez ziotelako. Hori dela-eta, atzera jo behar izan zuen, Casablanca aldera, eta inguruko kontzentrazio-zelaietan sarturik igaro behar izan zituzten hainbat hilabete bidaiariet; harik eta beste barku batean, *Quança* delakoan, zeharkaldia bururatu ahal izan zuten arte. Horren ondorioz, 20 egun inguruko bidaia behar zuena, 441 egunetan egin zuten azken bidaiariet Buenos Airesera heldu zirenean¹¹.

9. Ikus gure erreportajea, «Askatasunaren bila, barkuz eta pateraz», *Argia*, **2.159**, 2008ko azaroaren 16a.

10. Ikus Ander Delgado Cendagortagalarzaren *Rafael Picavea 1876-1946 Euskal Historiaren pertsonaia ahaztua*, Oizartun-Bilbo, 2008.

11. Niceto Alcalá Zamorak berak idatzitako eta berriki berrargitaratua izan den *441 días* dugu iturri zuzenetako bat. Euskaldunen ikuspegitik, Nestor Basterretxeak bere *Crónica errante y una miscelánea* (Irun, 2006) dakarkigu ere bere lekukotasun zuzena. Eleberri moduan, baina bidaia hori ardatz hartuta, Arantxa Amezagaren *Cronicas del Alsina*, Bilbo, 1982.

Beraien artean zeuden Niceto Alcalá Zamora, Telesforo Monzon, Francisco eta Nestor Basterretxea, Bicente Amezaga, Constantino Salinas... hau da, ia-ia korronte politiko guztietako ordezkariak. Batzuk eskualde horretan betirako gelditu ziren, eta beste batzuk Amerikan barrena barreiatu ziren. Gehienek, hala ere, itsasoaz harago zihoazen ekimen kultural eta politikoei heldu zieten gogo handiz.

Gerra amaitu baino askoz lehenago Eusko Jaurlaritzak indarrean jarri zituen hainbat kanpo-ordezkaritza. Lehena Parisen, 1936ko azaroan. Horren helburua euskal gobernuaren lan politiko eta propagandistikoa, nazioarte mailan bultzatzea izan zen. Euskal Herria bere osotasunean, frankisten esku gelditu zenean, erbesteratuen aldeko laguntza ematea ere izan zuten egitekoen artean. Horren ildotik, 1938an beste urrats esanguratsu bat eman zuten, Buenos Airesera, bigarren ordezkaritza bidali zutenean. Horrekin, Amerikako lehena martxan zegoen, Ramon Aldasorok, Isaac Lopez Mendizabalek eta Pablo Artxankok osaturikoa, hain zuzen ere. Gerra oraindik amaitu gabe zegoen baina Frantziatik euskaldunak ateratzeko, Amerikan zegoen euskal komunitate handiengan aterpea prestatzea jomuga zuten aipaturiko ordezkari horiek.

Jakina denez, Argentinako hiriburuan, 1877tik bizkor-bizkor «Laurak Bat» deitutako euskal elkarte indarrean zegoen. Bere sorreratik bat egin zuen ideologia foruzalearekin eta XX. mendeaz geroztik, hainbat bazkide euskal nazionalismora hurbilduz joan ziren. Dena den, 1936ko Gerra Zibilak Argentinako gizartearen sorrarazi zuen hausturak isla zuzena izan zuen elkarte hartan. Hori dela-eta, «Laurak Bat»eko kideen arteko desadostasunak ez sakontzearren, nahiago izan zuten, gerrak iraun zuen bitartean, jarrera edo adierazpen publikorik ez egitea. Baina neutraltasun-nahi hori, milaka erbesteratuen etorrerak desorekatu zuen, errepublikanoen eta euskal abertzaleen alde.

Egoera oso berdintsua, baina gerra aurretik azaldutakoa, izan zuten Mexikoko Euskal Etxean. Errepublikako urteetako euskal autonomiaren auzia zela medio, bazkideen artean zeuden iritzi desberdinek talka egin zuten. Horren ondorioz, gutxiengo batek alde egin zuen «Centro Vasco Español» delakoa sortzeko. Haustura hori handitu egin zen Gerra Zibilarekin. Izan ere «Vasco Español»ekoak frankisten alde azaldu ziren bitartean, betiko euskal elkarteak Eusko Jaurlaritzarekin eta Errepublikaren gobernuarekin bat egin zuen. Jakina, gerraosteko erbesteak nabarmen indartu zuen bigarren jarrera hori. Izan ere, Kataluniako samaldaren ostean euskaldunena handiena izan zen Mexikora erbesteratu zirenen artean. Herrialde horretan ere Eusko Jaurlaritzak indarrean jarri zuen beste ordezkaritza bat: Julio Jauregik gidatutakoa hain zuzen ere.

Dominikar Errrepublikara ere erbesteratu askok jo zuten arren, gehienek alde egin zuten beste eskualdeetara. Zinez Trujillo diktadoreak irlako biztanleria «zuritzeko» zuen asmoari ongi zetozkion Europatik arribatu zitezkeen milaka errefuxiatu horiek. Baina, gehienek, ahal zutenean alde egin zuten Argentinara,

Kubara, Estatu Batuetara edo Venezuelara. Azken herrialde hori, nahiz eta jasotako euskal erbesteratuen multzo txikienetakoa izan, garrantzi handienetakoa dugu. Izan ere, Venezuelatik sostengatu zituztelako euskal erbesteratuen ekimen ugari. Bertakoez gain, Argentinan edo Mexikon egindako aldizkariak esate baterako, baita Eusko Jaurlaritzaren aldeko laguntza ekonomiko itzela ere. Venezuelak ez zuen aldez aurretik euskal migrarien kolektibo esanguratsurik eta Argentinara edo Mexikora joandako espedizioekin konparatuta oso atzean gelditu zen. Eusko Jaurlaritzaren ordezkaria izan zen Fernando Carranzaren arabera, 300 inguru izan ziren Caracasen, Cumanan eta Valencian gehienbat kokatu ziren errefuxiatuak. Baina, beraiek osatu zuten erbesteratuen multzo horrek bi ezaugarri oso argi izan zituen aipatutako laguntza ekonomikoak gauzatzeko. Alde batetik, bere txikitasunean, homogeneousan politikorik handiena zuen. Hara iritsitako gehienak, abertzaleak ziren: EAJkoak edo ANV-EAEkoak. Eusko Jaurlaritzak berak adostu eta prestatu zituelako Venezuelako «Instituto Tecnico de Inmigracion y Colonizacion» delakoarekin hara joandako espedizioak. Bestetik, Venezuelak orduan izan zuen hazkunde ekonomikoaren testuinguruan, ongi kokatu ziren, eraikuntzaren alorrean batez ere, erbesteratu asko. Beste esparru ekonomikoetan —arrantzan esate baterako— atzerriratuek martxan jarritako ekimenek porrota izan zuten arren, testigantza gehienak bat datoz esateko, Venezuelak izandako hazkunde ekonomiko ikaragarrian, onura dexente eskuratu zutela han laketutako euskaldun askok¹².

1.7. AMERIKA ERBESTERATUEN EUSKARRI

1940az geroztik eta II. Mundu Gerra amaitu bitartean, Amerikatik garatu zituzten errefuxiatuek ekimen politiko eta kultural gehienak. Europatik harantz izandako txandakatze horren lekuko zuzena dugu *Euzko Deya*. Parisen, 1936-1940 bitartean, kaleratu zuten «euskaldunen abotsa», Buenos Airesen, 1938az geroztik eta Mexikon, 1943tik aurrera argitaratu egin zutena. Lehenak, «Amerikan zeuden euskaldunen abotsa» zuen mantxetaren azpiko leloa. Horrekin argi eta garbi jakinarazten zuen, Argentinan argitaratzen bazuten ere, beste herrialde askotako euskaldunen bozeramailea ere zela. Hain zuzen erredakzioa zein zuzendariak —Ramon Maria Aldasoro, Victor Ruiz Añibarro...— Buenos Airesen bazeuden ere, kolaboratzaile ugari parte hartu zuten Uruguaitik, Txiletik edo Estatu Batuetatik. Era berean, Mexikoko mugak aise gainditu zituen bertako *Euzko Deyak*. Julio Jauregi, Francisco Turrillas eta Jesus Garrizen zuzendaritzapean, beste herrialde askotatik iritsitako partaidetza zabala izan zuelako, iraun zuen urte luzeetan.

Aipatutako aldizkari horiek, zeharka edo zuzenean, Eusko Jaurlaritzaren eskutik sortu zirenez, haren lerro politiko ideologikoa defendatzeko eta zabaltzeko

12. Ikus gure «El asociacionismo vasco en América. Itsasoz bestaldera. Al otro lado del mar», Juan Andrés Blancok argitaratutako liburu kolektiboan: *El asociacionismo en la emigración española a América*. Salamanca, 2008.

kaleratuak izan ziren. Beraz, 1936ko Estatutua eta horren ondorioz eraturako Euskal Gobernuak legitimitate politikoaren oinarriak ziren. Agerkari horietatik kanpo, hainbat erakundek hala nola EAJk, PSOEn orduko zenbait korrontek, alderdi komunistak, beranduago ANVk izan zituzten beraien adierazpideak (*Alkartu, Tierra Vasca...*) eta hortxe islatu zituzten beraien ikuspegiak.

1940ko hamarraldiko lehen urteetan, igaro berria zuten gerrako izugarrikeriek, Espainiatik bertatik iristen ziren kartzelutako egoera larrien berriek, erailketenek... eta Europatik heltzen ari ziren II. Mundu Gerraren oihartzunek oso atzean utzi zituzten alderdi horiek izan zitzaizkiren desberdintasunak. Azken finean, burutu zituzten ekimenak zein aldarrikapenak eta plazaratu zituzten estrategiak antzuak suertatu ziren diktadura frankistaren bizkortzearen aurrean.

Dena den, hamarkada luze batez, «Gerra Hotza» delakoa gauzatu arte, Francoren aldeko jarrerarekin batera «demokraten» traizioa begi bistan laga arte, aldaketa politikoaren ametsak nagusi ziren erbesteratuen artean. Amerikaratu berriek, ordura arte, pentsatu zuten posible zela 1939ko galerari buelta ematea, eta jakina, Bigarren Mundu Gerra amaitu zenean, itxaropen hori nabarmen indartu zen. Baina nazioarteko bloke politiko-militarren egituratze berriak laster hoztu zituen aldaketarako beharrezkoak ziren nazioarteko laguntzak eta ekimenak. Horren ondorioz, Ameriketara joandakoak Europara buelta zitezkeen, noski, baina ez Espainia frankistara. 1939an gertatu zen legez, 1950az geroztik, Estatu Batuek, Frantziak eta Britainia Handiak Francoren diktadura lehenetsi baitzuten berriro ere, errefuxiatu horiek guztiek ordezkatzeko zuten eta indarrez hondoratu izan zen demokrazia zokoratuz. Ondorioa bistan zegoen: Franco hil bitartean, diktadurak agintean jarraitu egin zuen, II. Mundu Gerraren garaileen baimen zein laguntzekin.

1.8. ERBESTEAREKIKO EUSKAL HISTORIA ZORDUN

Erregimen mota horrek hainbeste urte irauteak ondorio oso latzak izan zituen, esparru guztietan. Gizarte osoan zegoen askatasun ezak, eremu zientifikoetan ere eragin zuzena izan zuen. Era bateko historia zabaltzeaz gain, ezinezkoa zen hainbat auzi historiko jorratzea oinarritzko berme batzuekin. Giza zientzien talaia-tik begiratuta, historia ildo zientifikotik burutzea ezinezkoa baldin bazen ere, egoera larriagotzen zen aro garaikidea lantzeko tenorean. Erregimenaren funtsa zen 1936-1939ko «Gurutzada saildua» eta horren ondorioz gorpuztu zuten diktadura gai bereziak bezain tabuak ziren estatuko mugen barnean jorratzeko.

Beraz, aro frankistei zuzen-zuzenean zegozkien gaiak nahiz aroak: II. Errepublikak, Gerra Zibila eta agintaldi diktatoriala bera ere, parametro libreetatik helezinak ziren. Askatasun ezak, kontu horiei buruzko historia zientifikoa garatzea atzeratu egin zuen 1980ko hamarkadan sartu arte. Urte luzeetan zehar, kanpoan egindako lanak, hala nola Gabriel Jacksonenak, Emile Temime eta Pierre Brouérenak edo Hugh Thomassenak izan ziren erregimen frankistak sustaturiko historia ofizialaren kontrako aldeak.

Gerra Zibilarekin eta II. Errepublikarekin gertatu zena, errepikatu zen erabat erbestearen historiarekin. Jakina, arazo hau ere erbestetik bertatik landu egin zen hainbat hamarkadatan zehar. Diktadura amaitutakoan, egoera aldatzen hasi zen. Alta, bada, 80ko hamarkadan, azaldu zen ikertzaileen belaunaldia, tokian tokiko ikerketen bitartez, saiatu zen ordura arte izandako atzerapena gainditzen. Berandu samar bazen ere, kontzentrazio-zelaiek, esate baterako, historiografiaren arreta eskuratu zuten Frantzia aldean. Izan ere, gaur egun arras landua dugun «La France des camps» delako gaiak, hainbat historialari erakarri zituen 1980az geroztik. Lan aitzindariak izan genituen, Claude Laharierenak eta Genevieve Dreyfusenak: *Le camp de Gurs un aspect meconnu de l'histoire de Vichy*¹³; *Plages d'exil*; *Les camps sur la plage un exil espagnol...* etab. Jarraian etorriko ziren Denis Peschanskiren lan handia, *La France des camps. L'internement 1938-1946*, eta beranduxeago, tokian tokiko ikerketak, baita II. Mundu Gerran zehar izan zituzten bilakaera zehatzak... gaur egun arte luzatu egin den ikerlerroa gero eta zabalduegoa osatuz¹⁴.

Mugaz honantz, aldiz, zaila dugu antzeko lanik aurkitzea. Javier Rodrigok eta Angel Fernandezek Espainiako kontzentrazio-zelaiei buruz idatzitako ikerlanek ez dute parekorik izan frantziarrekin¹⁵, hau da, Gerra Zibilaren ostean, erbestean sortutako estreinako kontzentrazio-esparruei buruzkoekin. Izan ditugun hurbilketa egokienak, berriro ere, kanpoko ikertzaileek eskaini zizkiguten, frantsesez eta ingelesez, Marie Claude Rafaneuren eta Louis Steinen eskutik¹⁶.

Hala eta guztiz ere, milaka eta milaka lagunek Argelesko, Saint Cypriengo eta Le Barcarésko hondartzetan, txarrantxen eta barrakoiaren artean, bizi izan zuten kontzentrazio-egoera larriak gehiago merezi beharko luke historialarien aldetik. 1939. urtearen ondorengo erbestea luzearekin konparatuta, kontzentrazio-zelaiei dagokien aroa motza izan bazen ere, erbesteratuen gehiengo handi batek pairatu behar izan zuen Frantziako «harrera» berezi hori. Izan ere, ugari izan dira kontzen-

13. Liburu horrek ikerketa-esparru hau era zientifikoz zabaldu zuen arren, tokian tokiko edizioa izan zuelako, kostata erdietsi zuen merezi zuen aitortpena. Argitaratu ostean, hamar urte geroago, horrela zioten Genevieve Dreyfusen eta Emile Temimek (1999) *Les Camps sur la plage, un exil espagnol* delako liburuaren «Orientation Bibliographique» delakoan: «Ezinbestekoa dugu aipatzea Frantziako Zelaiei buruzko lanen multzoan, Gursi buruz Claude Lahariek burututako lan aitzindaria, daten arabera lehendabizikoa, nahiz eta haren argitalpena (Paue, 1985) ia-ia ez ikusia izan. Berari behar zaion omenaldia eskeintzen diogu».

14. Pons, F.: *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*; Grando, R.: *Camps du Mepris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance 1939-1945*; Cohen, M. eta Malo, E. (zuz.): *Les camps du Sud-Ouest de la France 1939-1944. Exclusion, internement et déportation*; Pruja, J.: *Premiers camps de l'Exil espagnol. Prats de Molló, 1939*; Boitel, A.: *Le camp de Rivesaltes 1941-1942, du centre d'hébergement au «Drancy de la zone libre»*.

15. Rodrigo, J.: *Cautivos: Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*.

16. Rafaneau, M. C.: *Odyssée pour la Liberté. Les camps de prisonniers espagnols 1939-1945*, gaztelaniazko itzulpenean: *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*; Stein, L.: *Beyond Death and Exile*, gaztelaniazkoan: *Más allá de la muerte y del exilio*.

trazio-esparruetan egondakoen lekukotasunak baina eskasa oso izan duten oihartzun historikoa. Oso goiz kaleratu zituzten, txarrantxen artean izandako sufrikarioen berriak, Max Aubek, Lluís Montagutek, Lluís Ferran Polek edo Eulalio Ferrerrek¹⁷. Batzuetan, Montagutenean esate baterako, idazlan zabalago batean, kontzentrazio-esparruen testigantzak osatzen zuen atal bat. Beste batzuetan, Max Auben edo Eulalio Ferreren liburuetan, esparruetan izandako bizi-esperientzia lanaren muina eta ardatza dugu.

Estreinako emaitzak, Ameriketara gehienbat kaleraturikoak, testigantza saioak izan ziren, baina 1960az gozotik, horrelakoak baztertu gabe, saio historikoak izan ziren herrialde horretan eta Frantzia argitaratu izan zirenak. Batzuetan, egileek bizi izandakoa, fikziozko diskurtsoaren oinarritzat jo zuten. Beste batzuetan, erbesteratuen esperientzien kontakizuna saio historiko zenbaiten ardatza izan zen. Lehendabizikoen artean ditugu, urte dexente beranduago, idazle eta politikari eman-korra eta ezaguna izanen zen Jorge Semprunen lanak. Frantsesez argitaratuak, 1960ko hamarkadan, ez zuten lortu oihartzun garrantzitsua Espainiako estatuan, 1990eko hamarkada iritsi arte.

Bigarren atalekoen artean, hau da, bizi izandakoaren gainean oinarrituriko saio historikoetan, Vicente Llorensek idatziriko lanak ditugu aipagai. Dominikar Errepublikara eta geroxeago Estatu Batuetara erbesteratutako irakasle horrek oso goiz idatzi zituen bere oroitzapenak, beste erbesteratu askoren ibilbide eta testuinguruarekin berrosaturik.

Antzeko baldintzetan, beranduxeago erbestean laketu ziren hainbat errefuxiatuak beste lan batzuk kaleratu zituzten. Horien lekuko dugu, esate baterako, Antonio Vilanovasek honako izenburu esanguratsuekin *Los Olvidados. Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial* idatzi zuena. Bistan denez, azken urteotan egundoko erabilera izan duen ahanzturaren kontzeptua izenburura eraman zuen azpimarratzeko II. Mundu Gerran ibilitako hainbat borrokalari ezabatuen alorrean zokoraturik zeudela. Historikoa baino gehiago irakurketa politikoa egiten zuen Vilanovak antzeman gabe ahanzturaren eragina Klioren zientzian ere urte askotan indarrean egonen zela.

Izan ere, salbuespenak salbuespen, gai hau Espainiako estatuan landua suertatzeko Franco desagertu zenetik urte dexente igaro beharko izan ziren. Izan ere, 1980ko hamarkadan, II. Errepublikak eta Gerra Zibilak izan zuten lehentasuna ikertzaileen aldetik. 1986ko 50. urtemuga iristear zegoela, tokian tokiko ikerketak burutuz joan ziren. Gertaera militarrez gain, atzeguardian izandako erailketak eta errepresioa azaldu ziren, indar handiz, orduko ikerlanetan. Erbesteari dagokionez,

17. Aub, M.: *Journal de Djelfa (Diariode Djelfa)*; Montagut, Ll.: *J'étais deuxième classe dans l'armée républicaine espagnole 1936-1945*; Ferran Pol, Ll., *Campo de concentración (1939)*; Ferrer, E.: *Entre alambradas. Diario de los campos de concentración*.

Franco hil ostean, erbesteratuen itzulerak ez zuen areagotu auzi historiko horrekiko arreta. Bi salbuespen esanguratsuetara mugatu ziren egindako lanak: Javier Rubiok iturri diplomatikoetan eta Espainiako Artxibo Nagusietan oinarriturik burutu zuen *La Emigración de la Guerra Civil de 1936-1939* eta Jose Luis Abellanez zuzendu eta koordinatu zuen *El exilio español de 1939*¹⁸.

Hori dela-eta, erbestean bertan egindako lanek oraindik zeresan luzea bezain handia izan zuten. Alde horretatik, Parisen, Antonio Soriano idatziriko *Exodos. Historia Oral del Exilio Republicano en Francia* nabarmentzekoa dugu. Era berean, Mexikon, hainbat egileren artean egindako lan kolektibo eta mardula *El exilio español en México* izenburuarekin, 1982an argitaratu zutena, hain zuzen ere.

1990eko hamarkada arte eta, neurri handi batean, Frantzia aldean burutu zituzten hainbat biltzar zientifikoren eraginez, gai horrek, hainbat tesik eta ikerketak akuilatuta, aurrera egin zuen.

Hori dela-eta, azken bi hamarkadetan, hobera egin du ikerketen esparru horrek. Zenbait unibertsitateen babespean ikerketa-taldeak sortu dira eta esparru historiko hau indartu egin da. Bartzelonako Unibertsitate Autonomoan GEXEL (Grup d'Estudis de l'Exili Literari) deitutakoa, 1993an sortu zen. Madrilen, aldiz, AEMIC (Asociación para el Estudio de los Exilios y Migraciones Ibéricas Contemporáneas) delakoa 1995ean abiarazi zuten. Euskal Herrian, 1492-1992 mendeurrenaren kariera, hainbat argitalpenen bitartez, 1936-1939ko euskal erbesteratze amerikarra azaldu zen. Beranduago, Hamaika Bide elkarteak, aldizkakotasunarekin eta jarraipenarekin, ikerlerro politiko-kulturala aurrera eraman du arrakasta zientifiko handiz, batez ere, «Intelligentsia»k izandako ibilbide biografikoaz eta erbestean egindako lan kulturalaz. Jose Angel Ascuncek, Maria Luisa San Miguelek, Jose Ramon Zabalak eta Xabier Apaolazak osatu duten lan-taldeak emaitza ugari eskaini dizkigu azken urteotan eta bidea ireki dute beste hainbat ikertzaile baliotsuk Euskal Herrian gai hauek emaitza zientifikoak izateko¹⁹. Era berean, eta beti talai honetatik begiratuta, oso azpimarratzekoak ditugu Paulo Iztuetak egindako lanak. *Erbesteko Euskal Pentsamendua* esate baterako, non euskal erbesteratuek plazaratutako *Euzko Gogo* eta *Zabal* aldizkariaren azterketa sakona maisuki burutu zuen. Euskal kulturaren historia sozialaren jorratze sakona izan zen lan hori eta horrek erakusten digu oraindik ikerketa askoren beharra (Iztueta, 2001). Dena den, alderdi kulturalak eta politikoak jaso dituen nagusigoak itzalean utzi ditu beste ikerlerro baliotsu hainbat. Gizarte-talaietatik egindakoak

18. *El Exilio Español de 1939*, 6 lib. Horietako azkena Kataluniari, Euskadiri eta Galiziar eskainia dago. Euskal atala Martin Ugaldek burutu zuen 6. liburukian. Madril, 1976-1978.

19. Ascunze, J. A. eta San Miguel, M.L. (1994): *La cultura del exilio vasco I* eta *La cultura del Exilio vasco II*, Gasteiz. Abellan, J. L.; Aopaolaza, X.; Ascunze, J. A. eta Urquizu, P.: *Memoria del Exilio vasco. Cultura, pensamiento y literatura de los escritores transterrados en 1939*. Aulestia, G. eta Ascunze, J. A. (1992): *Erbesteko euskal literaturaren antologia*, Gasteiz.

alegia, Mexikotik esate baterako, Dolores Pla Brugatek burututako lanak edo azken urteotan Frantzian kontzentrazio-zelaiaren inguruan egiten ari diren beste zenbait²⁰. Laburbilduz, erbestearen emaitza kulturalak edo goi-mailako politikarien eginkizunak oso ikusgarriak ditugun heinean, ur sakonetan bezain ilunetan gelditu dira manifestazio politiko-kultural horien guztien oinarri giza politiko aberats eta handiak. Euskal erbesteratuen historiari dagokionez, kontuan izanda kopuruaren ikuspegitik oso handia izan zela eta,aldi berean, ekimen politikotik zein esparru kulturaletik begiratuta ere emankorrenetako bat (Eusko Jaurlaritzaren jarduna, nazioarteko ordezkariak, tokian tokiko aldizkariak, ekimen euskaltzaleak...) izan zela, argi dago ikertze-esparru zabala dugula aurrera eramateko.

BIBLIOGRAFIA

- Abellan, J. L. (1976-1978): *El exilio español de 1939*, Madril.
- Aguirre, J. A. (1943): *De Guernica a Nueva York pasando por Berlin*, Buenos Aires.
- Alonso Carballés, J. (1998): *Los niños vascos evacuados a Francia y Belgica. Historia y memoria de un exodo infantil, 1936-1940*, Bilbo.
- Alted, A. (2005): *La voz de los vencidos. el exilio republicano de 1939*, Madril.
- Alted, A. eta Dommergue, L. (1999): *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Tolosa Okzitania.
- Amezaga, A. (1982): *Crónicas del Alsina. pasajeros de la libertad*, Bilbo.
- Anasagasti, I. (1988): *Homenaje al comité pro inmigración en Argentina (1940)*, Donostia.
- Anasagasti, I. eta San Sebastián, K. (1985): *Los años oscuros. El Gobierno Vasco en el exilio (1937-1941)*, Donostia.
- Andujar, M. (2003): *Saint Cyprien, Plage*, Clermont Ferrand.
- Arana Martija, J. A. (1986): *Eresoinka. Embajada cultural vasca 1937-1939*, Gasteiz.
- Artis Gener, A. (1975): *La diáspora republicana*, Bartzelona.
- Ascunce, J. A. (1992): *Literatura vasca en el exilio*, Donostia.
- Association Memoire Collective en Bearn (1995): *Le Bearn a l'heure de la Guerre d'Espagne*, Paue.
- Aub, M. (1965): *Campo francés*, Paris.
- Aznar, M. eta Bartolí, J. (2008): *Campos de concentracion 1939-194...* [Mexiko, 1944], Madril.
- Broué, P. eta Temime, E. (1977): *La revolución y la guerra de España*, Mexiko.
- Calle, E. eta Simon, A. (2005): *Los barcos del exilio*, Madril.
- Caudet, F. (2005): *El exilio republicano de 1939*, Madril.

20. Pla, D. (2000): *Els exiliats catalans a Mèxic. Un estudi de la immigració republicana*. Bartzelona. Malo, E. (2009): *Le camp de Noé 1941-1947*. Paue. Bachoud, A. eta Sicot, B. (koord.) (2009): *Sables d'exil. Les republicains espagnols dans les camps d'internement au Maghreb*, Perpignan.

- Chueca, J. (2007): *Gurs, el campo vasco*, Tafalla.
- Chueca, J. eta Fernandez, L. (1997): *Espainiako Gerra Zibila Euskal Herrian*, Lasarte.
- Cruz, J. I. eta Millan, M. J. (2002): *La Numancia errante, exilio republicano de 1939 y patrimonio cultural*, Valentzia.
- Cubero, J. (2004): *Les Républicains espagnols*, Paue.
- Cuesta, J. eta Bermejo, B. (1996): *Emigración y exilio. Españoles en Francia 1936-1946*, Madril.
- Diaz Esculiés, D. (1993): *Entre filferrades*, Bartzelona.
- Dreyfus, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre civile á la mort de Franco*, Paris.
- Dreyfus, G. eta Temime, E. (1999): *Les camps sur la plage, un exil espagnol*, Paris.
- Esteben, M. (2007): *Regards sur la seconde guerre mondiale en Pays Basque*, Baiona.
- Estornés, J. (1979): *Un gudari navarro en los frentes de Euzkadi*, Asturias, Cataluña, Donostia.
- Ferran de Pol, Ll. (2003): *Campo de concentración. (1939)*, Arenys de Mar.
- Galvez, J. (2006): *Tener trece años en el 36*, Donostia.
- Goigana, I. (2006): *El primer exilio de los vascos*, Bilbo-Bartzelona.
- Goitia, X. (1991): *Eusko umeak atzerrian*, Bilbo.
- Grynberg, A. (1999): *Les camps de la honte*, Paris.
- Guerin, A. (2000): *Chronique de la resistance*, Paris.
- Iztueta, P. (2001): *Erbesteko euskal pentsamendua*, Donostia.
- Jato, M. (2009): *Mujer, creacion y exilio. España, 1939-1975*, Bartzelona.
- Jimenez de Aberasturi, J. C. (1999): *De la derrota a la esperanza. Políticas vascas durante la II Guerra Mundial (1937-1947)*, Oñati.
- Joannateguy, G. (2003): *Alemaniera deportatua*, Donostia.
- Koestler, A. (1946): *La lie de la terre*, Paris.
- Laharie, C. (1993): *Le camp de Gurs 1939-1945. Un aspect meconnu de l'histoire de Vichy*. Paue.
- Laharie, C. (2005): *Gurs, 1939-1945. Un camp d'internement en Bearn*. Miarritze.
- , (2007): *L'art derriere les barbelés*, Miarritze.
- Larronde, J. C. (1997): *Exil et solidarité. La ligue internationale des amis des basques*, Villefranque.
- Legarreta, D. (1986): *Gernika belaunaldia. Espainiar arteko gudako euskal ume errefuxiatuak*, Bilbo.
- Leon, M. T. (1987): *Memoria de la melancolía*. Bartzelona, Madril.
- Llorens, V. (2006): *Estudios y ensayos sobre el exilio republicano de 1939*, Sevilla.
- Marcos, V. eta Marcos, J. (2009): *Les Camps de Rivesaltes. Une Histoire de l'enfermement*, Tolosa Okzitania.
- Martinez, J. (2007): *Exiliadas escritoras, Guerra Civil y memoria*, Bartzelona.

- Matesanz, J.A. (1999): *Las raíces del exilio. México ante la Guerra Civil española 1936-1939*. Mexiko.
- Milza, P. eta Peschanski, D. (1994): *Exils et migration. Italiens et espagnols en France, 1938-1946*, Paris.
- Ordoñez, M. M. (1997): *El Comité de Ayuda a los Republicanos Españoles. Historia y documentos, 1939-1940*, Mexiko.
- Passer, E. (1993): *Gurs ein Internierungslager in Sudfrankreich. Un camp d'internement en France, 1939-1943*, Hanburgo.
- Peschanski, D. (2002): *La France des camps. L'internement 1938-1946*, Paris.
- Pruja J. C. (2003): *Premiers camps de l'exil espagnol. Prats de Molló, 1939*, Saint Cyr sur Loire.
- Rafaneau Boj, M. C. (1995): *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Bartzelona.
- Ramirez, J. A. (2003): *Ici Paris. Memorias de una voz de libertad*; Madril.
- Razola, M. C. (1979): *Triangulo azul. Los republicanos españoles en Mauthausen*, Bartzelona.
- Ripoll, M. (2005): *Las rutas del exilio*, Bartzelona.
- Rodrigo, A. (1999): *Mujer y exilio, 1939*, Madril.
- Rodríguez, M. (2001): *Maquis, la guerrilla vasca, 1938-1962*, Tafalla.
- Rubio, J. (1977): *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939*, Madril.
- Ruiz Funes, C. eta Tuñon, E. (1982): *Palabras del exilio*, Mexiko.
- San Sebastián, K. (1992): *El exilio vasco en Venezuela*, Bilbo.
- Sanz, V. (1995): *El exilio español a Venezuela*, Caracas.
- Schramm, H. eta Vormeier, B. (1979): *Vivre á gurs. Un camp de concentration français*, Paris.
- Sierra, V. (2009): *Palabras huerfanas los niños y la Guerra Civil*, Madril.
- Soriano, A. (1989): *Exodos. Historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Bartzelona.
- Stein, L. (1983): *Más allá de la muerte y del exilio. Los republicanos españoles en Francia. 1933-1955*, Bartzelona.
- Tapia, E. (2004): *El ojo del exilio*, Lleida.
- Urkizu, P. (2007): *Artes escénicas en el exilio*, Donostia.
- Vilanova, A. (1969): *Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Paris.
- Vilar, J. B. (2006): *La España del exilio. Las emigraciones políticas españolas en los siglos XIX y XX*, Madril.
- Zenbait egile: *Biblioteca del exilio*.
- : GEXELEk antolaturiko biltzarren aktak.
- : Hamaika Bide elkarteak antolaturiko biltzarren aktak.
- , (2000): *Una esperanza desfeta. L'exil de 1939*, Bartzelona.
- , (2001): *El exilio republicano navarro de 1939*, Iruñea.
- Zugazagoitia, J. (1977): *Guerra y vicisitudes de los españoles*, Bartzelona.